

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.8>

УДК: 340

РОЗУМІННЯ ОBOB'ЯЗКІВ У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ ДЖОНА РОУЛЗА

Попович Т.П.,

*доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ « Ужгородський національний університет»*

кандидат юридичних наук, доцент,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8333-3921>

Попович Т.П. Розуміння обов'язків у контексті теорії справедливості Джона Роулза.

Стаття присвячена розкриттю змісту категорії обов'язок згідно з теорією справедливості Дж. Роулза. Автором наголошується, що в цілому американський філософ розподіляє їх на природні обов'язки і зобов'язання. Обидві групи являють собою вимоги, що пред'являються до індивідів. Зобов'язання охоплюють чесність і вірність, природні обов'язки – поділяються на позитивні та негативні. До позитивних належать: підтримувати справедливість; взаємна допомога; взаємоповага. Тоді як негативними природними обов'язками постають: не шкодити і не завдавати неприємностей невинним.

Фундаментальним природним обов'язком мислитель називає обов'язок справедливості, який зводиться до того, щоб підкорятися і підтримувати справедливі інститути, до яких долучена людина. Природний обов'язок справедливості пов'язує громадян у цілому, не вимагаючи добровільності дій для його здійснення. Саме принципи справедливості, на думку Дж. Роулза, забезпечують спосіб розподілу прав і обов'язків основних соціально-політичних інститутів і визначають належний розподіл благ і форми соціального співробітництва. Кінцевий варіант зазначених принципів передбачає у результаті їх визначення перше і друге правило пріоритету. Перше правило – пріоритет свободи: основні свободи можуть бути обмежені тільки в ім'я самої свободи. Друге правило пріоритету – пріоритет справедливості над ефективністю і добробутом.

Окрім цього, американський вчений зосереджує свою увагу на окресленні спеціальних аспектів обов'язків у світлі політичної теорії, до яких відносить питання підкорення несправедливим законам чи політиці, громадянської непокори, відмови за переконаннями.

Автор дослідження приходить до висновку, що у цілому концепція обов'язків відповідно до теорії справедливості Роулза виходить з прагнення пошуку загального блага для всіх членів соціуму, охоплює елементи суспільного договору, а також носить атрибут взаємності.

Ключові слова: природній обов'язок, зобов'язання, честь, вірність, справедливість.

Popovych T.P. Understanding obligations in the context of J. Rawls's theory of justice.

The article is devoted to the disclosure of the content of the category of obligations according to J. Rawls's theory of justice. The author emphasizes that in general, the American philosopher divides them into natural duties and obligations. Both groups are requirements for individuals. Obligations include honesty and faithfulness, natural duties are divided into positive and negative. The positive duties include: maintaining justice; mutual assistance; mutual respect. While negative natural duties are: not to harm and not to cause trouble to the innocent.

The thinker calls the fundamental natural duty the duty of justice, which is to obey and uphold the just institutions to which man is attached. The natural duty of justice binds citizens as a whole without requiring freewill actions. The principles of justice, according to J. Rawls, provide a way to distribute the rights and obligations of the main socio-political institutions and determine the proper distribution of wealth and forms of social cooperation. The final version of these principles provides the first and second rules of priority as a result of their definition. The first rule is the priority of freedom: fundamental freedoms can be restricted only in the name of general freedom. The second rule of priority is the priority of justice over efficiency and welfare.

In addition, the American scholar focuses on outlining special aspects of obligations in the light of political theory, which include the issue of submission to unjust laws or policies, civil disobedience, rejection of beliefs.

The author of the study concludes that, in general, the concept of obligations according to Rawls's theory of justice is based on the desire to find the common good for all members of society, covers elements of social contract, and has the attribute of reciprocity.

Key words: natural duty, obligation, honesty, faithfulness, justice.

Постановка проблеми. В основі теорії справедливості Дж. Роулза лежить уявлення про суспільство як систему співпраці між вільними і рівноправними членами поколінь. Подібним твердженням мислитель відрізняє себе, з одного боку, від утилітаристів, для яких суспільство – це механізм сприяння загальному добробуту, а з іншого – від багатьох філософів моралі, в уявленні яких суспільство має сприяти конкретному людському ідеалу [1, р. 315]. Метою справедливості ж як фундаменту суспільства постає влаштування такого порядку, за якого «права і обов'язки громадян, результати їх спільної праці і співробітництва розподілені за справедливістю» [2, с. 38]. Роль обов'язків у теорії справедливості Роулза досить вагома (хоч їм дослідниками творчої спадщини Роулза приділяється небагато уваги), адже вони слугують одним із найбільш важливих інструментів для реалізації принципу справедливості в суспільстві та стосуються вимог, які пред'являються до членів соціуму, і мають на меті сприяти загальному благу.

Стан опрацювання. Варто відзначити, що проблематика обов'язків у світлі теорії справедливості Роулза на сьогодні залишається малодослідженою. Тим не менше, окремі її аспекти можливо віднайти у працях таких вчених і дослідників, як: Р. Арнесон (R. Arneson), Б. Барбер (B. Barber), Б. Баррі (B. Barry), Л. Валентіні (L. Valentini), Д. Гайд (D. Heyd), Р. Гейр (R. Hare), Дж. Клоско (G. Klosko), Г. Коен (G. Cohen), Дж. Корлетт (J. Corlett), Т. Погге (T. Pogge), А. Ріпштейн (A. Ripstein), М. Сандел (M. Sandel), А. Фоллесдал (A. Follesdal) та ін.

Метою статті є дослідження та здійснення аналізу розуміння категорії обов'язку згідно з теорією справедливості Дж. Роулза.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає сам Дж. Роулз, його трактування обов'язків ґрунтується на відповідних поглядах Г. Харта (H. Hart), К. Уайтлі (C.H. Whiteley) і Р. Брандта (R.V. Brandt). Тому доречно, хоча б частково, звернутися до їх аналізу. Зокрема, зупинимось на концепції американського вченого К. Уайтлі щодо природи і особливостей реалізації обов'язків, яка охоплює такі дев'ять постулатів:

I. Людина може мати обов'язок слідувати інтересам інших, однак не повинна слідувати власним інтересам. Йдеться про те, що вона здатна змінити свою думку, не повинна зберігати зобов'язання, зроблені перед самою собою.

II. Дія може бути обов'язком незалежно від її наслідків, а тому можна знати про обов'язок, не знаючи про наслідки. Уайтлі тут відзначає, що дія може бути обов'язком у силу певного минулого зобов'язання. Окрім цього, виконання обов'язку не завжди передбачає продукування чи спробу продукування якогось добра.

III. Обов'язки сприймаються лише розумом. Мається на увазі, що аби відповісти на питання про те, що людина зобов'язала себе виконати, потрібною може бути раціональна аргументація, а не емоції, бажання чи схильності.

IV. Обов'язки можуть конфліктувати. Вчений вказує на можливість конфлікту між обов'язками, коли останні в конкретній ситуації несумісні між собою.

V. Багато вчинків морально індиферентні, а тому людина може не мати обов'язку ані їх виконувати, ані утримуватися від їх виконання.

VI. Будь-яка дія як обов'язок для людини в певній ситуації буде так само обов'язком для іншої людини в подібній ситуації. Підстава обов'язку, переконаний Уайтлі, передбачає наявність довірчих відносин між людьми. Тому, вступаючи в подібні відносини, обов'язки інших будуть такими ж, як і мої.

VII. Якщо дія є моїм обов'язком, я несу відповідальність за її виконання; і коли вчиняю її, здобуваю заслуги, коли ж не вчиняю, здобуваю недоліки й підлягаю покаранню. Цей постулат передбачає, що, взявши на себе зобов'язання, ті, кому я зобов'язаний, мають право вимагати від мене певної дії. В разі невиконання вони можуть вимагати пояснень або, за наявності шкоди, її компенсації. Іншими словами, залучаючись до дії, я також і притягаю себе до відповідальності й підлягаю покаранню.

VIII. Не може бути обов'язку для людини, який вона не здатна визнати таким. Мова йде про те, що людина не може зобов'язати себе, не будучи свідомою цього. Якщо людина не здатна визнати, що певна дія – це її обов'язок, вона не може зобов'язати себе щодо неї, а тому відповідна дія не є для неї обов'язком.

IX. Лише розумна істота може мати обов'язок, і лише перед іншою розумною істотою. Обов'язок в Уайтлі пов'язується з можливостями його виконання, яке вимагає, наявності інтелекту, аби зрозуміти ситуацію, а також контролю над пристрастями, аби гарантувати виконання дій пізніше. Не мають, звідси, обов'язків немовлята, розумово відсталі люди та тварини. Так само не може існувати обов'язків щодо них, але при цьому можуть мати місце обов'язки по відношенню до третіх осіб (їх представників) [3, р. 97-99].

Отже, обов'язки, виходячи з позицій Уайтлі, являють собою свідомі, взяті на себе людиною зобов'язання, певну дію, яку вона повинна виконати як розумна істота щодо інших людей, чи утримання від відповідної дії, завдяки яким вона несе відповідальність і може бути покараною. Обов'язки в суспільстві носять взаємний характер, однак в їх основі – індивідуальна воля особи, спрямована на самозобов'язування.

Звертаючись безпосередньо до розгляду обов'язків у контексті теорії справедливості Роулза, перш за все зазначимо, що в цілому американський філософ розподіляє їх на природні обов'язки (duties) і зобов'язання (obligations). Обидві групи являють собою вимоги, що пред'являються до індивідів. Зобов'язання охоплюють чесність і вірність, а природні обов'язки – поділяються на позитивні та негативні. До позитивних належать: підтримувати справедливість; взаємна допомога; взаємоповага. Тоді як негативними природними обов'язками постають: не шкодити і не завдавати неприємностей невинним [4, с. 105].

Що стосується зобов'язань, то вони відрізняються від моральних вимог кількома факторами: виникають у результаті добровільних дій; їх зміст завжди визначається інститутами чи практиками, правила яких специфікують, що слід робити; належать певним індивідам, зокрема, тим, які «співпрацюють» на підтримку певного ладу [4, с. 107]. Роулз говорить про зобов'язання, які громадяни визнають «само-накладеними», так немовби кожен із них фактично брав участь у побудові принципів справедливості [5, р. 69]. В цьому аспекті можна побачити співзвучність з уявленнями Уайтлі про сутність обов'язків.

Принцип чесності як елемент зобов'язань, що пред'являються до індивідів, передбачає їх обов'язок виконувати свою роль у такий спосіб, як вона визначена відповідними правилами для інститутів. Однак для цього мають бути дотримані дві умови: перша – інститут є справедливим, тобто відповідає двом принципам справедливості; друга – людина добровільно приймає вигоди чи користується наданими можливостями для переслідування власних інтересів. Основна ідея, додає тут Роулз, полягає у тому, що за умови взаємно вигідної кооперації певна кількість людей обмежує свою свободу, аби дати перевагу всім. Таким чином, кожна людина отримує чесну частку, коли всі (включно з нею) виконують свою роль. Вчений наголошує, що неможливо бути обмеженим несправедливими інститутами або такими, які перевищують терплячий рівень несправедливості, оскільки підґрунтям зобов'язань є наявність справедливих інститутів [4, с. 106-107].

Не вдаючись детально до аналізу теорії справедливості Роулза, розкриємо лише зміст двох принципів справедливості, які лежать в її основі та «забезпечують спосіб розподілу прав і обов'язків основних соціально-політичних інститутів і визначають належний розподіл благ і форми соціального співробітництва» [6, с. 131]. Ці принципи включають, первинне й кінцеве формулювання. Первинне є наступним: 1-ий принцип: кожна людина повинна мати рівні права щодо найбільш загальної схеми рівних основних свобод, які сумісні з подібними схемами свобод для інших; 2-ий принцип: соціальні та економічні нерівності повинні бути влаштовані так, щоб від них можна було розумно очікувати переваг для всіх; щоб доступ до положення і посад був би відкритим для всіх [4, с. 66].

Відтак, кінцевий варіант зазначених принципів передбачає у результаті їх визначення перше і друге правило пріоритету. Перше правило – пріоритет свободи: основні свободи можуть бути обмежені тільки в ім'я самої свободи. Тут мають місце два випадки: 1) менш широкі свободи мають зміцнювати всю систему свободи, що поділяється всіма; 2) свобода менша, аніж рівна, має бути прийнятна для громадян, що володіють цією меншою свободою. Друге правило пріоритету – пріоритет справедливості над ефективністю і добробутом. Тут також передбачаються два випадки: 1) нерівність можливостей повинна збільшувати можливості людей з меншими можливостями; 2) надмірна ставка заощаджень повинна в результаті зменшувати тягар тих, на кому він лежить [4, с. 267].

Принцип вірності як другий елемент зобов'язань, наголошує Роулз, являє собою лише спеціальний випадок принципу чесності, що застосовується до соціальної практики обіцянки. Обіцянка являє собою «акт, що здійснений з публічним наміром свідомо взяти на себе зобов'язання, існування якого за даних умов буде сприяти реалізації наших цілей» [4, с. 306]. Американський філософ формулює правило обіцянки: «Я обіцяю зробити Х». Якщо, отже, хтось виголошує його, він повинен зробити Х (виняток – певні вибачаючі обставини). Це правило носить статус установчої конвенції й володіє однаковою силою поряд із юридичними правилами і законами, а також правилами ігор. Правило обіцянки функціонує у суспільстві тоді, коли дії, що йому відповідають, вчиняються регулярно [4, с. 304-305]. Однак не кожна обіцянка отримує статус зобов'язуючої. Для цього необхідно, щоб та обіцянка, яку дає людина, була виголошена вільно і добровільно, за відсутності погроз, примусу чи обману [4, с. 305].

У цілому принцип вірності являє собою моральний принцип, який впливає з принципу чесності. Зокрема, в ситуації, коли відсутнє зобов'язання давати обіцянку, людина є вільною надати її чи ні. Але оскільки соціальна практика, до прикладу, справедлива, застосовується принцип чесності, тому людина повинна поводити себе так, як це визначає правило, тобто виконати Х [4, с. 306].

На відміну від зобов'язань, на думку Роулза, *природні обов'язки* характеризуються тим, що вони стосуються людей безвідносно до їх добровільних дій, не мають необхідного зв'язку з інститутами чи соціальними практиками та не визначаються їх правилами. Природні обов'язки діють між людьми, незалежно від їх інституціональних відношень. Вони обов'язкові для всіх людей як моральних осіб [4, с. 108]. Під «природністю» обов'язків мається на увазі їх належність людям як природним істотам.

Фундаментальним природним обов'язком американський вчений називає обов'язок справедливості, який зводиться до того, щоб підкорятися і підтримувати справедливі інститути, до яких долучена людина. Йдеться також про обов'язок просувати справедливі порядки, які ще не запроваджені. Природний обов'язок справедливості пов'язує громадян у цілому, не вимагаючи добровільності дій для його здійснення [4, с. 109]. Як відзначає Т. Погге, аргумент Роулза на користь такого обов'язку «особливо зосереджується на тому, як громадяни можуть на інституційному рівні управляти соціально-економічною нерівністю і нестатками, навіть якщо вони не можуть цього зробити засобами індивідуального захисту або іншим чином» [7, с. 103]. Дійсно, справедливість відповідає за забезпечення справедливої частки ресурсів для окремих осіб. Передбачається створення і збереження інститутів, які діятимуть у поєднанні з індивідуальним вибором, аби максимізувати первинні соціальні блага тих, хто має найменше. При цьому те, як люди використовують свої ресурси в приватному житті, справедливості не стосується [8].

Роулз роздумує над тим, якими можуть бути нормативні підстави для створення і збереження справедливих інститутів. І тут перед мислителем відкриваються два варіанти. Згідно з першим, існує природний обов'язок упроваджувати справедливі інститути для майбутніх поколінь, який передусе договірним відносинам, і схожий до обов'язку ставитися до людей як до цілі. Другий варіант охоплює справедливий розподіл ресурсів між поколіннями, що однак постає питанням не контрактних зобов'язань, а неупередженості [9].

Окремо англійським філософом висвітлюється такий природний позитивний обов'язок як обов'язок взаємоповаги, зміст якого полягає у тому, щоб проявляти до людини повагу, яка їй належить як моральній істоті, тобто істоті, що володіє почуттям справедливості й концепцією блага. Взаємоповага може виражатися двома шляхами: бажанням побачити ситуацію інших з перспективи їх концепції блага; готовністю представити підстави наших дій, коли зачеплені матеріальні інтереси інших [4, с. 298-299]. Повага до іншого як до моральної істоти означає намагання зрозуміти його цілі та інтереси з його ж точки зору, а також представлення позиції щодо прийняття обмежень у своїй поведінці. Мотивацію встановлення обов'язку взаємоповаги Роулз пояснює тим фактором, що в суспільстві люди потребують підтримки через повагу до своїх партнерів, попри те, що в первинному становищі проявів уваги до інтересів інших не спостерігається [4, с. 299].

Природний позитивний обов'язок взаємної допомоги, в свою чергу, передбачає надання допомоги іншому, коли він опинився у складній ситуації. Виокремлення цього обов'язку в інтерпретації американського мислителя носить психологічний характер. Йдеться, отже, не стільки про те, що допомога буде, дійсно, надана в складних ситуаціях, скільки про почуття впевненості й довіри до намірів інших надати відповідну допомогу [4, с. 300]. Природні ж негативні обов'язки залишаються американським вченим поза увагою.

Найбільша складність, на думку Роулза, в окресленні природних обов'язків криється у тому, щоб сформуванню уявлення про їх пріоритетність по відношенню одне до одного, наприклад, у випадку конфлікту між ними чи конфлікту між ними і благом, яке може бути досягнуто завдяки діям, що виходять за межі обов'язку. На подібні питання вчений називає себе не готовим давати відповіді [4, с. 300]. Роулз коротко виділяє групу дій, які являють собою благо, але не належать ані до зобов'язань, ані до природних обов'язків. Ними є благодіяння, прощення, героїзм і самопожертва. До прикладу, природний обов'язок чинити добро охоплюється ним, коли відповідні дії виконуються відносно легко, однак якщо ціна добра стає значною, людина звільняється від означеного обов'язку [4, с. 110].

Окресливши загальні аспекти проблематики обов'язків, Роулз вдається до аналізу спеціальних, зокрема, політичних. Як було наголошено вище, принцип чесності, що лежить в основі зобов'язань, може застосовуватися, коли інститути, до яких долучений індивід, справедливі. Американський філософ задається питанням про те, як бути в ситуації, коли вони несправедливі. Зокрема, він виділяє два випадки, за яких може виникнути несправедливість: 1) відповідний лад може в різний спосіб відходити від публічно прийнятих стандартів, що більш-менш справедливі; 2) відповідний лад може бути згідним із концепцією справедливості (в цілому) чи з точкою зору пануючого класу, однак сама концепція може бути нерозумною і навіть явно несправедливою [4, с. 311].

У контексті несправедливих інститутів Роулз рефлексує над тим, перш за все, як можливо виконувати обов'язок підкорятися несправедливим законам. Він відзначає, що на індивідах лежить природний обов'язок підтримувати справедливі інститути, що й змушує їх підкорятися несправедливим законам або тій політиці, яка провадиться, або, щонайменше, не протистояти останнім незаконними способами до тих пір, доки вони не перевищують певних меж несправедливості [4, с. 312]. Крім цього, вагому роль відіграє статус громадянськості. Саме він обумовлює природний обов'язок не звертатись до недоліків соціального ладу як до причин для непокори їм, а також не використовувати прогалини в правилах для просування наших інтересів. Громадянськість зобов'язує належно приймати недоліки інститутів і обмежуватися в отриманні від них переваг [4, с. 313].

Суттєве місце в контексті підкорення несправедливим законам американський вчений відводить мажоритарному правлінню. Так, за загальним правилом, закон і політика вважаються справедливими, якщо більшість людей, які беруть участь у відповідній процедурі, їх схвалить. Законодавче обговорення не є боротьбою інтересів, але спробою знайти найкраще рішення, що визначається принципами справедливості [4, с. 315]. Однак залишається відкритим питання про те, чи можливо допустити, що більшість завжди права.

Належну увагу Роулз зосереджує на проблемі громадянської непокори. Тут він простежує конфлікт обов'язків: в який момент обов'язок підкорюватися законам, прийнятим законодавчою більшістю, вже не є зобов'язуючим у силу права на захист свобод й обов'язку протистояти несправедливості? [4, с. 320] У цілому громадянська непокора трактується мислителем як «публічна, ненасильницька, свідомо політична дія, яка, однак, суперечить закону, та яка, зазвичай, вчиняється з метою зміни законодавства чи політики уряду» [4, с. 321]. Акт громадянської непокори – це політичний акт у тому сенсі, що він не просто адресований більшості, яка утримує владу, але й керується і виправдовується політичними принципами, тобто принципами справедливості, що регулюють конституції й соціальні інститути загалом. Передусім, передбачається, що в розумному і справедливому демократичному режимі існує публічна концепція справедливості. Участь в громадянській непокорі охоплює претензію меншості, яка апелює до загального почуття справедливості, визнати її законні вимоги. Важливий атрибут громадянської непокори – її публічність, тобто участь в цьому акті відкрита, чесна, а не прихована. Це також, наголошує Роулз, акт ненасильницький [4, с. 321-322]. Публічність і відсутність насильства у процесі реалізації громадянської непокори постають свого роду запорукою щирості намірів тих людей, які проявляють таку непокору.

Ще одна ситуація «відходу» від усталених обов'язків стосується відмови від їх виконання за переконаннями. Йдеться про ситуації, коли людина не підкоряється прямому правовому припису чи адміністративному порядку, виходячи з власних переконань. При цьому її дії повинні бути відомі владі. Якщо ж вони приховані, то має місце не відмова за переконаннями, а ухилення за переконаннями. Роулз наводить приклади відмови за переконаннями, зокрема: небажання пацифістів служити в збройних силах, непокори солдата наказу, якщо він, на його погляд, явно суперечить моральному закону, який прийнятий на війні, тощо [4, с. 324]. Відмова за переконаннями не обов'язково ґрунтується на політичних принципах (може виходити з релігійних, моральних чи інших), хоча нерідко апелює

до них (принципів справедливості). До прикладу, коли закон приписує, що людина повинна чинити з інших рабів. Це явне порушення визнаних політичних принципів [4, с. 324-325].

Висновки. Концепція обов'язків відповідно до теорії справедливості Роулза виходить з прагнення пошуку загального блага для всіх членів соціуму, охоплює елементи суспільного договору, а також носить атрибут взаємності. В цілому можливо говорити про дві частини проблематики обов'язків в американського вченого: загальну та спеціальну. Загальна частина охоплює собою розподіл обов'язків на природні обов'язки (позитивні й негативні) та зобов'язання, їх аналіз, хоча Роулз не прагне особливого системного їх викладення. В свою чергу, спеціальна частина містить окремі аспекти реалізації обов'язків у контексті політичної теорії: питання підкорення несправедливим законам чи політиці, громадянської непокори, відмови за переконаннями. При цьому вчений, говорячи про несправедливі інститути й обов'язок підкорятися несправедливим законам, залишається занадто «обережним» у своїх висловлюваннях та шукає підстави для допустимості (чи виправдання) існування таких ситуацій.

Список використаних джерел:

1. Follesdal A. John Rawls' theory of justice as fairness. *Philosophy of Justice, Contemporary Philosophy*. Springer, 2014. P. 311-328.
2. Сокурєнко В.В. Соціальна справедливість як державобудівничий принцип. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2001. № 3. С. 35-45.
3. Whiteley C.H. On duties. *Proceedings of the Aristotelian Society*. 1952-1953, Vol. 53. P. 95-104.
4. Роулз Дж. Теория справедливости. Москва: Изд-во ЛКИ, 2010. 536 с.
5. Cushing S. Rawls and «duty-based» accounts of political obligation. *The APA Newsletter on Philosophy and Law*. 1999. № 1. P. 67-71.
6. Шуліка А.А. Особливості розуміння політичної справедливості в концепції Дж. Роулза. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*. 2018. № 1. С. 129-135.
7. Погге Т. Чи порушуємо ми права бідних у світі. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 2. С. 94-123.
8. Arneson R. Rawls, responsibility, and distributive justice. URL: <http://philosophyfaculty.ucsd.edu/faculty/garneson/documents/writings/rawls-responsibility-and-distributive-justice.pdf> (дата звернення: 25.03.2022).
9. Heyd D. A value or an obligation? Rawls on justice to future generations. *Intergenerational Justice* / edited by Axel Gosseries and Lukas H. Meyer. Oxford: Oxford University Press, 2009. P. 168-189. DOI:10.1093/acprof:oso/9780199282951.003.0007.